

УДК 808.26-3:398.3

А.В. Шарай

Адлюстраванне міфа-паэтычных уяўленняў беларусаў аб злых духах у фразеалагізмах і парэміях

На мяжы трэцяга тысячагоддзя даводзіцца канстатаваць той факт, што лінгвістыка моцна рассяяла сваю ўвагу: навукоўцы, якія займаюцца, напрыклад, катэгорыяй роду, не маюць нічога агульнага з тымі, хто займаецца катэгорыяй ветласці ў мове; розны прадмет даследавання ў фаналагаў і спецыялістаў па тэорыі маўленчых актаў. Гэта зрабіла лінгвістыку яшчэ больш каставай навукай. Але сітуацыя зараз пачынае мяняцца.

У сувязі са зменай сістэмна-структурнай парадыгмы на антрапалагічную адбылося змяшчэнне акцэнтаў у даследаванні мовы. Змена парадыгм – гэта не проста чаргаванне тэорый і канцэпцый. Змена парадыгм ёсць змена адносін да аб'екта даследавання, якая прадугледжвае і змяненне даследчыцкіх метадаў і мэтаў, а іншы раз і змена самога прадмета даследавання. У дадзеным выпадку антрапалагічная парадыгма выявіла непазбежнасць комплекснага вывучэння мовы – у сувязі з гісторыяй, этнаграфіяй, псіхалогіяй і г. д. Акрамя таго, антрапалагічная парадыгма, у межах якой намі спрабуюцца даследавацца фразеалагічныя адзінкі, прадугледжвае падыход да мовы ў яе непарыўнай сувязі з чалавекам і культурай народа. Культура пры гэтым разглядаецца не як сумежная з лінгвістыкай навука, а як феномен, без глыбокага аналізу якога нельга зразумець тайны мовы і тэксту. На гэтай глебе, на стыку лінгвістыкі і культуралогіі, узнікае новая навука – лінгвакультуралогія [1, с.8]. Яна даследуе праяўленні культуры народа, якія адлюстраваліся і замацаваліся ў мове.

Для вырашэння праблемы ўзаемадзеяння мовы і культуры, здаецца, можна было б выкарыстаць добра распрацаваную мадэль мовы. Аднак пры больш бліжэйшым разглядзе аказалася тое, што прадказваў Ю. С. Сцяпанай: „Когда ставится задача объединить в рамках ... единой теории данные языка и данные культуры, то, по-видимому, нельзя переносить языковую модель на

предметную область языка. Речь должна идти скорее о том, чтобы выработать третий, более общий аппарат понятий, приложимый к лингвистической теории, с одной стороны, и к теории культуры – с другой” [2]. У дадзеным артыкуле якраз і робіцца спроба знайсці такія падыходы да моўных фактаў (фразеалагічных адзінак, парэмій, асобных лексем), у якіх захаваліся сляды старажытных вераванняў беларусаў у нячыстую сілу.

Асноўны матэрыял працы – фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, якія захавалі міфалагічныя сляды, іх лінгвакультуралагічны аспект.

Змест вялікай часткі фразеалагізмаў адлюстроўвае старажытную міфалагічную культуру. У кожнай канкрэтнай адзінцы закладзены не ўвесь міф, а міфалагема. Міфалагема – важны для міфа персанаж ці сітуацыя, гэта нібы “галоўны герой”, які можа пераходзіць з міфа ў міф [1, с.13-14]. Звернемся да яго: *злыя духі, яны ж нячыстыя духі, нячыстая (цёмная) сіла, нячысцікі, чэрці*.

Паняцце “злы дух” звязана з ніжэйшай міфалогіяй. Сам тэрмін “ніжэйшая міфалогія” ўпершыню ўведзены нямецкім этнографам В. Мангартам. Ён займаўся вывучэннем міфалагічных істот, якія не мелі статусу багоў. Да гэтых персанажаў аднесены былі разнастайныя дэмані і духі. На славянскай, у тым ліку і беларускай, глебе вывучэннем “нячысцікаў” займаліся М. Я. Нікіфароўскі, У. М. Дабравольскі, Я. А. Ляцкі, А. К. Сержпутоўскі, Д. К. Зяленін і інш. Так, замагільны свет населены духамі прыроднай стыхіі і духамі нябожчыкаў (больш правільна – душамі памерлых асоб, бо, згодна ўяўленням, Дух – гэта нятленная частка чалавека).

Памерлыя душы могуць быць як добрымі, так і злымі. Злыя душы памерлых – гэта грэшныя, забруджаныя, якія адбываюць сваю пакуту, тэрмін у вадзяным, вогненным, паветраным ці падземным пекле за зямныя грахі. Прадметам нашай увагі будуць злыя грэшныя душы нябожчыкаў (у народзе яны атрымалі назву злых духаў) і звязаныя з імі міфалагічныя ўяўленні.

Дэманалагічны пантэон нашых продкаў выключна багаты і разнастайны. Народная фантазія ў сваім мінулым нарадзіла безліч нячысцікаў. Іх колькасць не паддаецца падліку, іх – *чортава гібель* ‘незлічонае мноства’. Звернемся да фразеалагізмаў, у якіх адлюстраваны розныя назвы злых духаў: *кадук з ім, лядашчыкава вока, чортаў дух, лярваю ходзіш* ‘неахайна’, *вятры яго гоняць*; рус. *бес попутал; бесовские сосуды; кикимора болотная*; польск. *do kaduka* ‘да д’ябла’.

Уяўленні аб нячыстых духах захаваліся і ў прыказках, прымаўках: *кадук бяду перабудзе – адна згіне, дзесяць будзе; і чорт ціхманам быў; уеліся злыдні, як вошы ў цела; лярва заўсёды лярва, хоць і ў барве; адступі, мара, – я твой бог* (так гавораць неадчэпнаму чалавеку); *языча, языча, які чорт цябе кліча?*; рус. *от кикиморы рубашки не дождешься*.

“Нячыстыя сляды” знаходзім таксама ў параўнаннях (*худая, як русалка; выглядаеш, як мара* ‘у адрас раскудлачанай дзяўчыны’; *ходзіць, як сцень* ‘прывід’; рус. *как кикимора*), праклёнах (*Багдай цябе Паляндра змарнавала! Каб ты па смерці вупарам хадзіў! Каб цябе мара ўзяла! Укр. Щоб тебе Чорний бог убив! Щоб на тебе Див прийшов!*).

Вера беларусаў ва ўздзеянне злых духаў на чалавека, яго фізічны і псіхічны стан, адлюстравана ў асобных лексемах, фразеалагізмах, прыказках: *злядашчаць* ‘звар’яецць’ (ва ўяўленнях беларусаў *лядашчык* (лядашцік. лядашчыц) – злы дух, нячысцік); *лядашчык* (лядашцік) *пераляцеў* (яму) ‘стаць ненармальным’; *лядашчыц яе трымае*; *з лядашчым спазнаўся* – з розуму спаўся; *вады водзяць* ‘становіцца млосна’ (вады ‘чэрці’); *павадзіў мяне вадзяга па балоце* (вадзяга ‘вадзяны’).

Падобныя міфалагічныя ўяўленні адлюстраваны ў фразеалагічных адзінках з кампанентам “чорт”: *чортава душа* ‘пра ўпартага, непаслухмянага, шкад-

лівага'; *чорт сядзіць*'пра злоснага чалавека'; *чорты кідаюць* 'пра незвычайныя паводзіны, рухі'.

Духі жывуць паўсюль. Іх месцазнаходжанне можа быць лакалізавана (вада, балота, лес, дно), а пра некаторыя месцы вядомыя толькі іх характарыстыкі (цьма, нішто, пустата, бездань). Звернемся, напрыклад, да вады як "жытла" нячыстых духаў. Вада – адна з фундаментальных стыхій светабудовы. Яна – пачатак і канец усяго зямнога. Вада асацыіруецца з ідэямі нараджэння і фізічнай пладавітасці, а таксама супрацьпастаўляецца канцэпцыі бессмяротнага духа. Вядомымі з'яўляюцца і старажытныя ўяўленні аб тым, што душы памерлых перапраўляліся ў замагільны свет па вадзе. Згодна М.М.Макоўскаму, значэнне 'вада' суадносіцца з паняццем 'замагільны свет', а апошняе першапачаткова мела значэнне 'той, што адносіцца да вады' ці 'той, што знаходзіцца за вадой / ракой' [3].

Водную прастору "падзяляюць" злыя духі і духі прыроды. Да першых адносяцца: *віры* 'нячыстыя духі, якія жывуць у воднай бездані', *вірнік* 'нячысцік у вірыстай вадзе', *казытка* (*ласкатуха, русалка, вадзяніца, купалка, каўкі*) 'русалка', *кікімара* (*кікіморы, вешчыца*) 'чалавекападобныя істоты, нячысцікі жаночага полу', *куга* 'азёрны чорт', *лойма* 'чарціха', 'русалка', *сарэны* (*людзі марскія, вадзяныя каралёўны, фараонкі*), *вады* 'нейкія чэрці', *вадзяны дзед* 'душа тапельца'. Да другіх – *вадзяга* 'вадзяны', *вадавік* 'вадзяны дух', *вадзянік* 'дух, які жыве ў вадзе або ў лесе', *шулікуны* 'дзеці вадзянога'.

Нячысцікі знаходзілі сабе прытулак і ў лесе. Там "жылі" звышнатуральныя істоты: *клікуш* 'злы дух, які кліча ў лесе', *лазавік* (*лознік*) 'нейкі лясны бог, які жыве ў лазе', 'нячысцік', *дабрахочы* 'лясны бажок', *пешукі* 'лесуны, лясныя нячысцікі', *лешы* 'нячыстая сіла', *лесавік* 'лясун', *лесавы* 'лясны дух, лясун', *пушчавік* 'разнавіднасць лесуна'. З лясной прасторай звязаны фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, якія ў сваёй аснове маюць міфалагічныя карані: *на сухі лес прэч*; *пад чорным лесам спаткаўся чорт з бесам*; *плюнь на лес, каб язык аблез*; *лес – бес*.

Прааналізаваны матэрыял паказаў, што міфа-паэтычныя ўяўленні аб злых духах знайшлі сваё адлюстраванне ў семантыцы разгледжаных адзінак. Вераванні беларусаў у нячысцікаў шмат у чым падобны да сусветных. Што тычыцца непасрэдна назваў злых духаў, то адны найменні знаходзяць свае карані ў словах ст.-індзейскіх, лацінскіх. Але большасць з іх узніклі на беларускай глебе і не маюць блізкіх адпаведнікаў у іншых мовах (*кумяльган, віры, гарцук, багнік, казытка*).

ЛІТАРАТУРА

1. *Маслова В. А.* Введение в лингвокультурологию. М., 1997. С.8, 13-14.
2. *Степанов Ю.С.* Основы языкознания. М., 1975. С.574.
3. *Маковский М.М.* Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. М., 1996. - 416 с.

S U M M A R Y

The article highlights the Belarusians' mythological of evil spirits, encoded in phvaseological units. The localized "places of residence" of evil spirits: wood and water. These places are the symbol of the next world, where the spirits of natural elements (fiery, aerial, water, underground) and evil spirits find their shelter.